

№ 97: ФРАГМЕНТИ МІСТА

Провідник середньовічним Києвом

ФЕДІР ЕРНСТ

11 ЛИСТОПАДА 2022

Фрагмент із путівника Федора Ернста «Київ. Провідник», виданого 1930 року й невдовзі забороненого, коли автора було репресовано.

Ян Станіславський, «Дзвіниця Святої Софії», 1903 рік

Київ мав виключне географічне положення в краю, де сходилось кілька важливих шляхів, переважно водяних. Дніпро зв'язував Балтійське й Чорне моря, сприяючи торгівлі Скандинавії з Візантією («путь із варяг у греки»), його лівий доплив — Десна, впадаючи в Дніпро поблизу Києва, зв'язував водозбір Дніпра з системою Оки й вів далі до Волги, Каспійського моря, Туркестану та Персії. Другий доплив — Прип'ять, зв'язував середнє Подніпров'я з Західним Богом, із системою Вісли.

Отже, зрозуміло, чому здавна заселено київські горби, чому вабили вони нових осадників і чому Київ виріс у великий центр тодішніх торговельних зносин.

Знайдені римські монети I–III в. в. нашої ери свідчать про зв'язки цього району з Римською державою. Ще більше у скарбах знаходять візантійських та арабських монет. Знайдені в великій кількості і в різних частих міста, вони свідчать про торговельні зв'язки Києва. Хронологічні дати цих монет намічають епохи найчастіших торговельних зносин. Пізніше, в IX–XI в. в. твори арабських та візантійських письменників доповнюють дані монетних скарбів. Торговля з арабським Сходом в епоху раннього Середньовіччя багато важила для Європи, Київ був за передатковий пункт у цій торгівлі. Він рано й міцно зв'язався торговельними зносинами з селищами на Волзі (Ітіль, Болгар), що перебували в безпосередніх зносинах з центрами східньої торгівлі. Також і самі араби бували в Києві й добре знали його, як «місце благодатне й місце перебування князів». А слов'янські купці й собі не тільки жили колоніями в Ітілі та Болгарі, але навідувались і до дальніх місць арабського Сходу.

Крім того, Київ жваво торгував із Західною Європою, з Польщею та з Регенсбургом над Дунаєм — зокрема. Звичайно, торгував він і з різними слов'янськими племенами Східньої Європи, особливо з Новгородом Великим, купці якого мали у Києві свій двір. Одним словом, через Київ відбувався великий обмін межи півднем, сходом, північчю та заходом. Його перетинали п'ять найважливіших торговельних шляхів: західній (на Польщу), південний (у Константинопіль), південно-східній (до гирла Дону), північно-східній (на Муром) і північний (на Новгород).

Чим же торгував Київ, і якою мірою ця торгівля захоплювала низи народні та взагалі відбивалася на народньому господарстві? За тих далеких часів народне господарство було цілком натуральне; щоправда, існував і обмін, але він не поширювався на речі широкого споживання. Отже, не дивно, що предмети обміну були — мед, віск, шкури та хутра, а імпортували речі здебільшого дорогоцінні — шовкові ткани, зброю, вино, сіль тощо. Але найцінніший експортний товар — це були невільники, що їх широко постачав схід Європи, як країнам азійського сходу, так і країнам Західньої Європи. Про торгівлю рабами часто й доволі докладно говорять звістки арабів, візантійців та наших слов'янських пізніших джерел. Із

сказаного видно, що Київ здавна мав значення торговельного центру. Проте, рано в ньому розвиваються й різні промисли: недурно, провадячи розкопи на його території, знаходять рештки майстерень і цілі райони здавна мають назви ремісників (Гончарі, Кожум'яки).

Торгівля та промисли сприяли нагромаженню в Києві чималих багатств. Про них розповідають і твори письменства, про них свідчать і численні цінні скарби слов'янської пори, що їх знаходять по різних місцях Києва, здебільшого в Старому місті.

Як заснування Києва повито легендами, так чимало містичного є і в оповіданнях про його пізнішу долю. Оповідання ці всю свою увагу зосереджують на київських правителях, лише інколи, побіжно згадуючи про решту київської людности. У цих оповіданнях історична правда тісно переплітається з легендою, даючи нинішнім ученим широкий простір для різних домислів та припущень.

Значніші князі київські, що про них ми маємо правдиві, навіть документальні дані, були Олег, Ігор, княгиня Ольга та інші. Олег, визначний воїн, представник і голова дружини норманської, що опанувала Київ. Це типовий князь варязький воїтель-купець, що продукти позаекономічно надбані, постачав на європейський ринок. Збираючи данину медом, воском та хутром, набираючи полон — збував це до Візантії, воював з нею й примусив її підписати торговельний договір. Пам'ять про Олега довго була зв'язана з так званою «Олеговою могилою», проте, де була вона, чи на горі Щекавиці, чи на горбі, де тепер обсерваторія, чи ще десь — сказати трудно. Назва «Олегівська» вулиця — пізнішого походження.

Князь Ігор був такий же представник варягів-грабіжників. Підбиваючи собі древлян, Ігор загинув, ставши жертвою своєї зажерливості. За Володимира (980–1015) Київ зміцнюється, Київська держава поширюється як на захід (міста Галичини), так і на схід. Початок його правління зв'язується з розквітом у Києві поганського культу, спорудженням статуй богів, а серед них Перуна, людськими жертвами. Друга частина його правління характеризується зміцненням економічних та культурних зв'язків, як з Візантійською імперією, так і з країнами Західної Європи. На фоні цих взаємин заноситься в Київську державу християнство, яке за Володимира стає релігією князя, а за князівським наказом — й релігією його підданих.

Епоха Володимира сприяє розвитку Київської держави й дає матеріал численним переказам про Київ в усній поезії. На той час (кінець X віку) Київ зосереджується на двох місцях: на Подолі (теперішня Петрівка) та на «Горі» (теперішнє Старе місто). Раніше ж осельники Києва, як видно з розкопів, були розкидані по великій частині його пізнішої території.

Поділ проходив до річки Почайни, що вливалася в Дніпро, мабуть, поблизу теперішнього т. зв.

«пам'ятника хрещення Руси». Ця близькість водного шляху спричинилася до того, що Поділ здавна залюднювало численне, торговельне населення незважаючи на повсякчасні поводи. За осередок Подолу був базар, «торжище», де збиралось віче (іноді збори віча відбувалися й на «горі»). Тут же була й найдавніша київська церква — Іллінська, згадувана в договорі 945 р. Ігоря з греками (нинішню Іллінську церкву кінця XVII стол., очевидно збудовано на іншому місці). Недалеко торговиці були ремісничі райони — Гончарі, Кожум'яки т. інш.

Верхнє місто «Гора», як його називає літопис, не відразу зайняло територію теперішнього «Старого города». В X столітті це було невеличке місто. Починаючись від нинішньої Андріївської церкви, межа його шла над кручею (в садибах паристих чисел вулиці Жертв Революції, кол. Трьохсвятської) до яру. «Боричевим узвозом» ішла дорога на Поділ, до Почайни та Дніпра (на місці цього яру, пізніше засипаного, нині знаходиться Михайлівський механічний узвіз). Від «Боричева взвоза» межа міста йшла на захід, потім у районі Михайлівського майдану, повертала в напрямку вул. Горовиця (колиш. В. Житомирська) і коло перехрещення її з вул. Короленка (Володимирською), повертала на схід, і йшла краєм кручі, що була за будником головного телеграфу (вул. Короленка, 10) та за садибою Десятинної церкви, до Андріївського взвозу.

Головні ворота міста були в X столітті в районі, де перехрещуються вулиці Короленка та Горовиця. Місце цієї твердині вибрано було дуже вдало, бо «Гора» панує над місцевістю, зокрема, над торговельним Подолом, і з трьох боків захищається природними стрімкими схилами. Місто було обведене валом та частоколом, особливо міцним там, де не було природної заслони.

Топографія давнього Києва прекрасно ілюструє становище князя-завойовника до підвладного населення. Пізніша історія київських подій не раз дає подібні ж ілюстрації — згадаймо тут хоча б події 1068 року, коли після заворушень у Києві, віче перенесено на «Гору», цебто під ближчий догляд і контроль князівської дружини. Вал найдавнішого міста був зміцнений дерев'яними покліттями (зрубамі). На жаль, вал не зберігся в своєму первісному вигляді, й зазнав багатьох переробок та змін: в XI стол. за Ярослава, в XVII стол. за Хмельницького та московських воєвод і в XVIII стол. за Мініха. Сліди цього валу можна бачити в саду садиби колиш. М. Петровського (Андріївський узвіз, 36) та за Трьохсвятською церквою (вул. Жертв Революції, 10).

Як видно із сказаного, селитьба на «Горі» в X віці була дуже невеличка: вона мала щось із 400 метрів завдовжки, та 250–300 метрів завширшки. Місто на горі мало значення військово-адміністративного центру. Тут був княжий палац (в районі садиби № 1 на вул. Короленка) із службами, приміщеннями для дружини тощо. За поганської доби, за Володимира, тут стояли

статуї богів. З запровадженням християнського культу, замість них збудовано храми (Василівський на Перуновому горбі, Десятинну церкву та декілька інших). Найбільш вартий уваги пам'ятник мистецтва того часу — Десятинна церква. Свою назву вона дістала тому, що князь призначив на її утримання «десятину» (десяту частину) своїх прибутків. Будували храм чужоземці, можливо з Корсуни (Херсонес у Криму), що були під впливом східного мистецтва. Будинок був великий і пишно оздоблений як зовні, так і всередині. У районі княжого палацу та Десятинної церкви був майдан, так званий «Бабин торжок». Із усіх цих київських споруджень X стол. жодне не збереглося досі.

Перша половина ХІ віку — це доба розквіту та росту Київської держави. Вона економічно підноситься, активно торгує з багатьма країнами Європи і вступає в коло західноєвропейських міжнародних зносин. Захід починає вважати на київську державу, і це наочно стверджується тим, що київський князь встановлює родинні зв'язки з правителями інших держав. Так, князь, Ярослав Георгій (1016–1054) бере шлюб із шведською королювною Індигердою — Іриною; його дочки одружуються з французьким, венгерським та норвезьким королями, три його сини беруть дочок германських правителів, а четвертий Всеволод — дочку візантійського імператора Костянтина Мономаха.

Із ростом економічних та політичних зв'язків Київ набуває значіння великого центру. У зв'язку з цим місто зростає територіяльно і збільшує будівництво, в якому видно бажання пануючих кол Києва оздобити його на штиб невеликого Константинополя. Особливо яскраво свідчить про це оповідання літопису під 6545 (1037) роком: «Заложи Ярослав город великий, у него же града суть Златая врата; заложи же и церковъ святыя Софья, митрополью, и посемь церковъ на Золотых воротах, святое богородище благовещение, посемь святого Георгия монастырь и святыя Ирины». Звичайно, не можна вважати, що всю цю складну будівельну програму виконано протягом одного року. Вірніше гадати, що літописець цього року підбив підсумки київського будівництва за декілька років. Зокрема, можливо, що найвидатніше з споруджень ХІ стол. — Софіївський собор саме тоді було закінчено. Щодо закладин собору, то деякі історики вважають, що це було 1017 року, коли Ярослав під самими валами київськими розбив печенігів. На місці цієї перемоги, де тоді ще було «поле вне града», й закладено собор. Назви собору св. Софії, церкви Ірини, Георгія, Золоті ворота, нагадують назви споруджень Константинополя. Проте, помилково було би вважати їх за копії візантійських споруджень. Всі ці спорудження тільки назвами своїми, але не архітектурними формами наслідують одноіменні Константинопольські спорудження.

Місто, збудоване за Ярослава, було набагато більше від міста Володимирового. Його межі визначаються краями ярів, що його оточують та місцями міських брам, того часу збудованих. Найголовніша з них «Золота брама». Від неї межа Києва йшла вздовж В. Підвальної вул.

(Ярославів вал) до так званої «Львівської» брами в районі Сінної площі й далі дворами садиб парних чисел вул. Горовиця (В. Житомирська), до сполучення з межами міста Володимирівського. «Лядська» брама, що була в районі нинішньої Софійської вулиці й краї схилів, що йдуть до Хрещатика, визначають південну межу Києва. Мабуть пізніше ввійшов у склад «города» окремий район садиби Михайлівського монастиря (кол. Дмитрівського).

Назви воріт («Жидівські—Львівські», «Лядські») вказують на те, що в Києві були окремі квартали, залюднені євреями та поляками. Це стверджують й інші джерела. Вони ж говорять і про інших чужоземців «всякого язика». Так відомо про перебування в Києві німців, вірмен, греків, східних купців. Взагалі ж у Києві була «народу — незліченна сила», за свідченням сучасника-чужоземця. Точно визначити людність міста трудно, можна лише сказати, то деякі історики налічують у Києві XI стол. до 100 000 душ.

Взагалі Київ був одним з найбільших міст не тільки давньої Русі, але й цілого європейського середньовіччя.

Наслідуючи Ярослава й його найближчі наступники зв'язують свої імена з різними спорудженнями. Так, Ізяслав-Дмитро будує Дмитрівський монастир (1062 р.), Святополк II — Михайло — Михайлівський монастир (1108 р.) тощо. Інші князі поруч із храмами будують свої «двори», як у місті, так і в найближчих його околицях.

Отже, в X—XIII стол. осередком Києва був «Верхній город», як фортеця та урядовий центр, і торговельно-промисловий Поділ. За його межами була пуща, що вкривала й нинішній Хрещатик (Хрещата долина, цебто долина, перехрещена рядом ярів). Посеред лісу було кілька окремих селищ. На південний схід од міста було село Берестове, улюблене місце перебування Володимира (збереглася назва «Спаса на Берестові» біля Лаври). Близько Берестового р. 1051 у підземних печерах виник Печерський монастир. У другій половині цього ж століття в монастирі вже існувала його головна надземна церква. Далі, на південь від Печерського монастиря, коло перевозу через Дніпро була місцевість «Видубичі» («видибати» — перевозити) з Видубецьким монастирем (XI ст.). Поруч з монастирем був «Красний двор» — загородній ловецький терем кн. Юрія Долгорукого (близько — «Звіринець»). На північ від міста був Кудрявець, а за ним Дорогожичі. На Дорогожичах Ольговичі (діти Олега, онуки Святослава Ярославича, представника чернігівської галузі княжого роду) збудували свій двір, поруч із Кирилівським монастирем. Згадується ще й село Передславине на Либеді, але місце його невідомо, назва вулиці — Передславинська пізнішого походження.

За межами найближчих околиць Києва слід згадати про укріплені пригороди: Вишгород над Дніпром, Білгород (нині село Білгородка) над Ірпенем та Китаїв (Пересечень?) над

Дніпровським узбережжям. Вони захищали місто з півночі, заходу та півдня.

Із сказаного ясно, який великий інтерес та значіння мало життя Києва, як центра економічного, політичного та культурного. Переказувати хоча б і коротко історію київських подій, освітлювати всі ті сторони внутрішнього життя, які відбилися в історичних джерелах — це б значило переказувати історію давньої Київської Русі. Тому ми тут тільки нагадаємо в стислих рисах ті події, що ближче стосуються Києва і подамо основні характерні риси київського життя в період його розцвіту.

Вже згадувалося, що Київ мав значення великого торговельного міста. Головними організаторами та учасниками торгівлі Києва були київські князі варяги. Вони й їх дружини торгували рабами — найціннішим крамом тієї доби, що здобували вони як «полон» підчас війни, торгували шкурами, хутром, медом та воском, що одержували як данину від підвладного населення. Князі вели перед у торгівлі, вони ж були примушені охороняти торговельні шляхи від ворогів. Внутрішній торговельний обмін був невеличкий, головне значіння мала зовнішня торгівля. Саме в організації торгівлі з закордоном Київ і мав велике значіння: тут на весні збиралися торгові люди, тут організовувалися каравани з товаром, сюди ж приїзжали різні закордонні купці з своїми товарами.

Велике значіння мало тодішнє київське «торжище», яке, можливо, нагадувало теперішні східні базари. Давнє київське «торжище» збирало багато людей. Воно починалося дуже рано й продовжувалось значну частину дня. На базарі був великий гомін, суперечки, клятви. Торгували як у рознос, так і в невеличких крамницях; на березі торгували безпосередньо «на ладьях». На торгу були й представники влади, що збирали податки та встановляли лад. Користуючись згромадженням люду, на торгу оголошувано різні накази князя, його адміністрації та заяви приватних осіб. На київський ринок привозили, як міські продукти, так позаміські, іноді закордонні речі. Поруч з торгівлею у Києві рано виникли та розвинулись ремесла. Перші літописні згадки про ремесників маємо від кінця X – поч. XI стол. Крім гончарів, кожум'як, дереворобів, ювелірів, іконописців, джерела зазначають і «списателей книжных». Вказівки на продаж книжок свідчить про культурний зріст Києва. Дійсно, в ньому виникає література, зокрема літописання.

Торговельна та промислова діяльність Києва скупчувала в ньому великі цінності. Але розподіл їх був дуже нерівний. Поруч із заможними людьми — князями, боярами, купцями — бачимо в Києві людей, що жили в великих злиднях, перебуваючи в повній залежності від міських багатіїв. Ці народні «низи» не один раз виступали у Києві проти вищих клас і іноді відогравали велику роль в історичних подіях.

Хоч як мало знаємо ми про внутрішні класові відносини Київської Русі з літопису, проте це джерело зберегло нам кілька цікавих рис. Так, інтересно згадати, що року 1068, коли половці погромили князівське військо, київські люди на вічі на Подолі в Києві вимагали від князя, щоб він роздав їм зброю й коні для дальшого бою з половцями. Князь і бояри боялися озброїти люд, і тому не задовольнили їхнього прохання. Тоді обурений люд кинувся на «гору», випустив з тюрми князя Всеслава, що ворогував з Ізяславом, порозбивав княжий двір та пограбував його. Князя Ізяслава кияни прогнали, а обрали собі Всеслава. Коли Ізяслав прийшов з польським військом, кияни змушені були прийняти його знов собі за князя. Ізяслав жорстоко покарав киян за розрухи, а торг з вічем із Подолу переніс на «гору» ближче до свого двору, щоб запобігти демократичним зборам та надірвати економічне значіння Подолу.

Цей виступ був скоріше політичною боротьбою горожан, хоча в ній без сумніву брали участь київські «низи» народні. Виразнішим соціальним змістом помічається боротьба 1113 року, що скерована була проти багатіїв. Княжив тоді в Києві Святополк II — Михайло. Цей князь приятелював з лихварями та спекулянтами й захищав їх. Печерська Лавра почала продавати людної сіль, чим конкурувала з крамарями-приватниками. Князь втрутився в цю справу і заборонив Лаврі продаж соли. Це після смерті князя стало за привід для киян кинутися на князівських людей та на бояр. Розрухи перекинулися й на волость, де смерди почали грабувати боярські двори. Літописець, говорячи про ці події, пише: «многу мятежу бывшу и крамолы». Спокій відновив Володимир Мономах, якого закликали кияни з Переяслава. Він встановив низку пільг для боргованих, обмежив розмір в лихви, врегулював взагалі кредитові стосунки, скасував давні борги, тощо. Цим київські незаможні верстви закріпили свою перемогу 1113 року. Але економічний розвиток і збагачення верхівки тим не припинилися. Київська торгівля збільшилася за Мономаха. Багатства зростали, зростали й класові протиріччя. Року 1146 сталися нові розрухи. Кияни вимагали від князя Ігоря Ольговича приборкати бояр, обмежити сваволю князівської адміністрації — тивунів. Князь зрікся престолу й пішов у манахи, але заколот на тому не спинився, і знов розрухи перекинулися на волості. Юрба в самому Києві витягла з монастиря ченця-князя й забила його на смерть.

Але соціально-економічні протиріччя не обмежувалися боротьбою між багатими і бідними. Обмежувався ринок постачання й ринок збуту. Земля київська перестає бути гегемоном в системі князівства давньої Русі — збір дані перестав бути щедрим джерелом позаекономічного накопичування, менше стало й челяді, кочові племена щораз частіше перетинали торговельні шляхи. Та й після хрестових походів шляхи світової торгівлі пересунулись із східної Європи на Захід. Русь перестала бути ланкою в світовій економічній системі. Населення відливало з півдня. Його тіснили кочовники. Торгівля занепадає, бідніє Київ і перестає бути принадою для князів суперників, утворюється нова система господарювання і першим її звістовником із князів був Андрій Боголюбський, що покинув

південь, а Київ занехаяв, а пізніше року 1169 й пограбував його. Татарська навала 1240 року тільки довершила занепад київської держави й самого Києва.

Існувала думка, що підчас татарської навали Київ цілком зруйновано. Тепер ця думка сильно обмежена. На думку низки істориків, і Київ, і його край ніколи цілком не занепадали, хоча звичайно значення Києва в XIII стол. сильно зменшилося. Коло половини XIV стол. Київ здобуло військо литовського князя Ольгерда. З цього почалася нова доба в історичнім житті Києва.

Закінчуючи огляд Києва за XI–XIII стол., слід відзначити, що більшість монументальних пам'яток цього періоду не дійшла до нас.

Часто невідомо навіть місце, де були ті будівлі, що про них оповідає літопис. Ряд пам'яток зберігся лише в формі підмурків і на них пізніше споруджено нові будівлі (так, на підмурках церкви XI віку споруджено 1744 р. Георгіївську церкву тощо). Інші спорудження збереглися частково й до їхніх давніх частин пізніше зроблено прибудови (Михайлівська церква XI ст. в Видубецькім монастирі, «Спас на Берестові»). Від «Золотих воріт», ледве чи не єдиного спорудження не культової архітектури, що дійшло до нас, збереглись у напівзруйнованому вигляді дві стіни, що колись прилягали до валу. Від Ірининської церкви (XI ст.) збереглась частина стовпа, що підтримував склепіння. Проте кілька церковних будівель дійшли в кращому стані. Те, що від давнього Києва збереглися тільки пам'ятки церковної архітектури, пояснюється тим, що їх будували міцніше, що про них протягом ряду віків більше дбали сильні культові організації та що, нарешті, були вони з цегли та каменю, а не з дерева, як більшість цивільних будівель. Проте й ці пам'ятки збереглися часто в попсованому вигляді, зазнавши чимало переробок та змін. Так, ряд будівель обріс прибудовами (Софійський собор, головні церкви Лаври, Михайлівського монастиря). Лише Кирилівська церква (1140-х рр.) дійшла до нашого часу у не попсованому прибудовами вигляді. Тільки оздоби чола (високий фронтон з рясним ліпленням) та бічні бані змінили її давню форму.

Знайти й виділити старі часті будівель допомагають їх пляни, загалом подібні один до одного, а також ті місця на їхніх стінах, де для дослідницької роботи оббито тинк, та оголено давню кладку. Будівлі великокнязівського Києва збудовано з тонкої квадратної цегли, сполученої товстим шаром рожевого розчину, що в його склад входить вапно, товчена цегла та шифер. Цей розчин затужавівши, міцніший за цеглу. Кладку зміцнювали великі кругляки, розташовані рядами. По деяких храмах збереглися не попсовані часті давнього розпису, з яких можна судити про образотворче мистецтво великокнязівського Києва. Багато давніх церков було прикрашено мозаїкою та фресками. Багато мозаїк і притому надзвичайної художньої ваги збереглося в Софійському соборі. У Михайлівському ж монастирі (головний вівтар) зберіглося

їх менше. Фрескові малюнки, незачеплені реставрацією можна бачити в Софійському соборі та в Кирилівській церкві.

ФЕДІР ЕРНСТ

11 ЛИСТОПАДА 2022

Warning: count(): Parameter must be an array or an object that implements Countable in
/home/kairosbo/verbum.com.ua/www/wp-includes/post-template.php on line **284**